

ПОНЯТТЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ

Андрій Гончаров,

*викладач кафедри теорії та історії держави і права
Донецького юридичного інституту
Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дидоренка*

Конституція України проголошує, нашу країну демократичною, соціальною і правовою державою (ст. 1). На даний час Україна переживає період свого становлення як демократичної та правової держави, закладається фундамент розбудови соціальної держави.

Соціальна держава має створювати умови для забезпечення громадян роботою, перерозподіляти доходи через державний бюджет, забезпечувати людям прожитковий мінімум, сприяти збільшенню числа дрібних і середніх власників, охороняти найману працю, піклуватися про освіту, культуру, сім'ю, охорону здоров'я, поліпшувати соціальне забезпечення тощо.

Конституцією України визначено, що найвищою соціальною цінністю в Україні є людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека; права та свободи людини, їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, яка відповідає перед людиною за свою діяльність; утвердження та забезпечення прав і свобод людини є основним обов'язком держави. Отже, держава зобов'язує себе здійснювати функцію соціального захисту громадян.

Соціальна функція різноманітна за змістом і об'ємом за охопленням діяльності. Основне її призначення – усунути або пом'якшити можливу соціальну напруженість у суспільстві, вирівняти соціальний стан людей, розвивати охорону здоров'я, освіту, культуру. В цьому чітко простежується мета держави – забезпечити людині гідне існування, вільний розвиток особистості, захист сім'ї, соціальну справедливість і соціальну захищеність.

Основним змістом соціальної функції держави є соціально-економічні права людини. Становлення концепції прав людини та соціальної держави розглядаються як два взаємозумовлені процеси, бо формуванню соціальної правової держави історично та логічно передувало визнання концепції прав і свобод людини.

Актуальність статті полягає у тому, що термін «соціальний захист» довільно використовується як правова категорія, і законодавцем, і науковцями.

Поняття й ознаки соціального захисту розглядалися в роботах І. Сироти, Н. Болотіної, С. Приходько та ін. Проте існуючі в науковій літературі підходи до визначення поняття «соціальний захист» достатньо різноманітні, що зумовлює необхідність їх детального дослідження та подальшої систематизації.

Метою цієї статті є дослідження сутності поняття «соціальний захист» з урахуванням можливих підходів до його визначення.

Соціальний захист як функція держави відображена в багатьох конституціях, що є однією з ознак соціального принципу державного устрою. Це означає, що держава бере на себе обов'язки з надання допомоги слабким і знедоленим, усім, хто неспроможний самостійно заробляти на гідне життя, не має іншого джерела доходу. Так, преамбула французької Конституції 1946 р. проголошує, що гарантує всім, зокрема дитині, матері та людям похилого віку, охорону здоров'я, матеріальне забезпечення, відпочинку і дозвілля. Будь-яка людська істота, позбавлена можливості працювати за віком, фізичним і розумовим станом або економічним становищем, має право отримувати від колективу кошти, необхідні для існування [1, с. 202].

Питання про соціальне законодавство, яке було спрямоване на захист прав і свобод особистості, виникло у другій половині XIX ст. Але лише після Другої світової війни записи про соціальну державу з'явилися в конституційних документах ФРН, Франції, Іспанії, Туреччини, низки країн Африки та Латинської Америки. В сучасному світі на ідеологічному рівні визнано, що держава виходить від людини і повинна турбуватися про людину. В цьому виявляється сутність демократичної та правової держави, що передбачає не лише демократичні вибори представників державної влади та нормативне проголошення прав і свобод людини та громадянина. Формула соціальної держави більш об'ємна. Її мета – втілити цінності демократії та права у повсякденне життя людей, у природне буття суспільства [2, с. 50].

Термін «соціальність» означає громадськість, те, що характеризує спільне життя,

взаємні обов'язки цивільного побуту, життя [3, с. 284]. Новий філософський енциклопедичний словник визначає термін «соціальний» як такий, що походить від латинської *socialis* – громадський, спільний; це назва пов'язана із сумісним життям людей, з різними формами їх спілкування, насамперед того, що стосується суспільства та спільності, що має громадський і спільнісний характер [4, с. 429–430].

Оксфордський фундаментальний глумачний словник серії «A Dictionary of Business» поняття «social security» дослівно трактує як державну систему виплати допомог з причин хвороби та безробіття, а також різних допомог жінкам і дітям, пенсій, тобто це поняття окреслює систему соціального захисту в основному через форму соціального забезпечення, покладеного на відповідне державне міністерство із зазначенням приписів відповідальності за його здійснення [5, с. 598].

Одне із соціальних прав, які гарантує та повинна забезпечувати держава, є право на соціальний захист. Поняття «соціальний захист» у нашій країні почало широко вживатися на етапі переходу до ринку. Воно замінило термін «соціальне забезпечення», який використовувався в радянській економіці, де він характеризував специфічну організаційно-правову форму соціального захисту, що здійснювався безпосередньо державою. В радянський період, у зв'язку із недостатнім теоретичним розробленням соціального захисту як соціально-правового інституту, термін «соціальне забезпечення» використовувався в широкому розумінні для визначення всієї сукупності соціально-економічних відносин у країні, що стосувалися питань соціального захисту, і в цьому розумінні він визначав весь інститут соціального захисту, який отримав назву «право соціального забезпечення». Термін «соціальне забезпечення» у вузькому розумінні використовувався для визначення системи відносин у галузі соціального захисту, пов'язаних із наданням окремих видів забезпечення за рахунок коштів державного бюджету [6, с. 12].

У країні, яка стала на шлях розвитку ринкової економіки, термін «соціальне забезпечення», який відображає специфіку організації соціального захисту в системі централізованого планування господарства, не може використовуватися для визначення всієї сукупності соціально-економічних відносин у сфері соціального захисту, її адміністративних структур з їх новими функціями. Тому термін «соціальне забезпечення» значною мірою замінений новим терміном «соціальний захист».

Отже, термін «соціальний захист» найбільшою мірою відповідає сутності даного соці-

ально-правового інституту, хоча термін «соціальне забезпечення» продовжує існувати у визначенні права соціального забезпечення як галузі права. За допомогою норм вказаного права визначаються цілі та завдання держави у сфері соціального захисту населення; коло суб'єктів, уповноважених створювати соціальні фонди та здійснювати з них соціальні виплати; коло суб'єктів, які потребують соціальної підтримки з боку держави; перелік видів соціального забезпечення; умови надання такого виду забезпечення [7, с. 67].

Розкриваючи окреслену проблему, перш за все, слід визначити поняття «соціальний захист населення» та «право соціального забезпечення».

Соціальний захист населення – це система економічних, правових, організаційних та інших заходів держави із забезпечення соціальних прав і гарантій громадян, дія якої спрямована на турботу держави та суспільства про громадян, яким потрібна допомога у зв'язку з віком, станом здоров'я, соціальним становищем, недостатнім забезпеченням засобами існування тощо [8, с. 558].

Право соціального забезпечення – це система правових норм, якими регулюються суспільні відносини з соціального, матеріального забезпечення, обслуговування й утримання громадян у разі настання соціальних ризиків [9, с. 32].

В юридичній і соціологічній науковій літературі є велика кількість визначень поняття «соціальний захист». Так, соціальний захист визначається як комплекс організаційно-правових (створення інститутів соціального захисту та законів, що регулюють їх діяльність) та економічних заходів, спрямованих на забезпечення добробуту кожного члена суспільства в конкретних економічних умовах [10, с. 381].

Поняття «соціальний захист» міститься і в Конституції України (ст. 46 та ін.), інших законодавчих актах, що зумовлює різні підходи до його юридичної інтерпретації.

Аналіз наукової літератури свідчить, що поняття «соціальний захист» розглядається у різних аспектах. У широкому розумінні соціальний захист є змістом соціальної функції держави, системою економічних, юридичних, організаційних заходів щодо забезпечення основних соціальних прав людини та громадянина в державі.

На думку Є. Мачульської, у широкому значенні під соціальним захистом розуміють діяльність держави, спрямовану на забезпечення процесу формування та розвитку повноцінної особистості, виявлення і нейтралізацію негативних факторів, що впливають на особистість, створення умов для самовизначення й утвердження в житті [11, с. 4].

М. Буянова вважає, що соціальний захист більш широке поняття і, хоч основні питання соціального захисту громадян належать до права соціального забезпечення, соціальний захист здійснюється також за допомогою інших галузей права – трудового, цивільного, житлового, сімейного, екологічного тощо [12, с. 11–12].

У вузькому розумінні соціальний захист є соціально-захисною діяльністю держави щодо убезпечення населення від негативних наслідків соціальних ризиків. На думку Н. Волгіна, – це політика та цілеспрямовані дії, а також засоби суспільства та держави, що забезпечують індивіду, соціальній групі, населенню в цілому комплексне всебічне вирішення різноманітних проблем, зумовлених соціальними ризиками, які можуть спричинити або вже спричинили повну чи часткову втрату вказаними суб'єктами можливостей реалізації прав, свобод і законних інтересів, економічної самостійності та соціального благополуччя, а також оптимального розвитку, відновлення або придбання [13, с. 718].

С. Приходько вважає, що соціальний захист як функція держави є системою правових, економічних і організаційних заходів, спрямованих на забезпечення всіх громадян рівними можливостями досягнення життєвого рівня для себе та своєї сім'ї, соціальної підтримки і допомоги на випадок певних обставин, наприклад непрацездатності, хвороби, безробіття тощо [14, с. 20].

Аналіз вітчизняної наукової літератури свідчить про наявність інших підходів до визначення поняття «соціальний захист». Так, на думку О. Єрмоловської, соціальний захист – це система відносин між індивідом і суспільством з приводу розв'язання протиріч між негативними соціальними наслідками та становленням ринкової організації виробництва, реальними можливостями людини адаптуватися до них [15, с. 13]. Дещо іншу точку зору висловлює Н. Хом'як, яка під соціальним захистом розуміє комплекс заходів, що захищають від економічної та соціальної деградації внаслідок економічної кризи, зниження доходів, хвороб, професійного захворювання, старіння, безробіття, екологічної загрози тощо [16, с. 8].

Під соціальним захистом населення розуміють також відповідні гарантії та коло зобов'язань суспільства відносно людини, будь-якої соціальної групи населення із забезпечення їм достатнього рівня життя [17, с. 11; 18, с. 51–53].

На думку І. Сироти, соціальний захист належить до функцій держави, яка піклується про матеріальне забезпечення непрацездатних громадян [19, с. 4].

І. Ярошенко розглядає соціальний захист як діяльність держави, яка здійснюється у

рамках державного управління та спрямована на запобігання ситуаціям соціального ризику в нормальному житті особи, що забезпечує підтримання оптимальних умов життя, і закріплена у системі правових норм щодо регулювання суспільних відносин, які складаються при задоволенні потреб особи в належному матеріальному забезпеченні із спеціальних фондів через індивідуальну форму розподілу, замість оплати праці чи як доповнення до неї у випадках, передбачених законодавством, у розмірі не нижчому від гарантованого державою мінімального рівня [20, с. 24].

Н. Стаховська вважає, що законодавець до соціального захисту намагається віднести різні державницькі заходи матеріально-побутового, медичного, культурно-освітнього й іншого характеру, через які виявляється турбота держави про підростаюче покоління, про громадян, які перебувають у складних життєвих ситуаціях і потребують допомоги, про громадян, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною і, фактично, про все населення України [21, с. 56].

На сучасному етапі одним із важливих моментів у країнах ЄС є зміна підходів визначення соціального захисту. Традиційно він розуміється як заходи, що вживаються для захисту громадян від таких соціальних ризиків, як втрата роботи, хвороба, старість, інвалідність або втрата годувальника тощо. Тому часто вираз «соціальний захист» розуміють як синонім терміна «соціальне забезпечення», який зазвичай вживався для означення грошових соціальних виплат населенню [22, с. 44, 46]. На Європейському форумі ЄС, що відбувся у Брюсселі у 1998 р., було запропоновано включати у соціальний захист забезпечення життєдіяльності громадян у широкому розумінні, тобто не тільки соціальне забезпечення, а й соціальну інтеграцію, отримання освіти, охорону здоров'я, забезпечення житлом, надання соціальних послуг тощо [23].

Слід зазначити, що на розгляді парламенту перебувають проекти Кодексу про соціальний захист населення (далі – КСЗ) України та Соціального кодексу (далі – СК) України. У проекті КСЗ України соціальний захист розуміється як розгалужена система визначених і гарантованих державою заходів щодо матеріального забезпечення громадян у разі втрати годувальника, працездатності, хвороби, безробіття, старості та в інших випадках, передбачених законодавством [24, с. 3]. Таке формулювання розкриває сутність соціального захисту в основному в законодавчому аспекті, передбачаючи соціальну допомогу та соціальну підтримку, державне забезпечення, загальнообов'язкове державне соціальне страхування.

У Концепції соціального захисту Російської Федерації під соціальним захистом розуміється комплекс додаткових заходів щодо матеріальної допомоги найменш захищеним групам населення (перестарілим, інвалідам, малозабезпеченим сім'ям з дітьми, молоді, яка навчається, особам, які не мають засобів до існування), а також щодо попередження розпаду системи соціального захисту, збереження рівня соціального обслуговування. Цей комплекс заходів здійснюється за рахунок доход федерального та місцевих бюджетів, так і спеціально створюваних фондів соціальної підтримки населення. Соціальний захист населення має своїм завданням позбавлення від абсолютних злиднів (коли середньодушовий доход сім'ї нижче прожиткового мінімуму), здійснення матеріальної допомоги населенню в екстремальних умовах, що зумовлюються економічною реформою, сприяння адаптації соціально вразливим верствам населення до умов ринкової економіки [25, с. 24–25].

Аналіз наведених підходів до визначення поняття соціального захисту дозволяє зробити такі **висновки**:

соціальний захист переважно розглядають як функцію держави і пов'язують із соціальною політикою держави;

більшість авторів розрізняють поняття «соціальний захист» і «соціальне забезпечення», вважають, що соціальне забезпечення є складовою частиною соціального захисту;

соціальний захист розглядається в двох значеннях: у широкому – як систему організаційно-правових та економічних заходів щодо забезпечення соціальних прав людини і громадянина в державі та вузькому – як систему спеціальних заходів щодо захисту окремих категорій працівників і населення з огляду на особливості їх професійного та соціального статусу.

Узагальнення викладеного дозволяє визначити соціальний захист як правову категорію, яка охоплює сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини, спрямовані на запобігання ситуаціям соціального ризику в нормальному житті особи та на підтримання оптимальних умов життя.

Література

1. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: В 4 т. – М., 1996. – Т. 1–2. – 396 с.
2. Милецкий В. П. Социальное государство: эволюция теорий и практики (политико-социологический анализ): Автореф. дис. ... д-ра полит. наук. – СПб., 1998. – 50 с.

3. Даль В. Толковый словарь великорусского языка. – М., 1981. – Т. 1.

4. *Философский энциклопедический словарь*. – М., 2000.

5. Баб'як Г. П. Методика дослідження формування та використання трудового потенціалу // Регіональні аспекти розвитку та розміщення продуктивних сил України. – Тернопіль, 1998. – Вип. 2.– С. 183–193.

6. Андреев В. С. Право социального обеспечения в СРСР. – М., 1987. – 352 с.

7. Сташків Б. І. Функції права соціального забезпечення: вимоги сьогодення // Право України. – 2001. – № 7. – С. 66–69.

8. Нагребельний В. П., Болотіна Н. Б. Соціальний захист // Юридична енциклопедія: В 6 т. – К., 1998. – Т. 5.

9. Болотіна Н. Б. Соціальний захист // Юридична енциклопедія: В 6 т. – К., 2003. – Т. 5.

10. Ліанова Л., Палій О. Ринок праці та соціальний захист. – К., 2004. – 491 с.

11. Мачульская Е. Е. Право социального обеспечения. – М., 1999. – 240 с.

12. *Право социального обеспечения* / Под ред. К. Н. Гусова. – М., 1999. – 344 с.

13. *Социальная политика* / Под ред. Н. А. Волгина. – М., 2002. – 736 с.

14. Приходько С. Держава і соціальний захист громадян // Право України. – 1999. – № 2. – С. 22–26.

15. Ермоловська О. Ю. Соціальний захист як фактор стабілізації життєвого рівня населення в умовах трансформаційної економіки: Автореф. дис. ... канд. екон. наук. – Х., 1996. – 32 с.

16. Хом'як І. К. Формування системи соціального захисту сільського населення в радіоактивних забруднених районах: Автореф. дис. ... канд. екон. наук. – К., 1996.

17. Куницький Р. Й. Соціальний захист населення в умовах переходу до ринкової економіки: Автореф. дис. ... канд. екон. наук. – Л., 1995.

18. Гончаров А. В. Соціальний захист як права категорія // Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні: Всеукр. наук.-практ. конф., 24 квітня 2009 р., Запоріжжя: У 2 ч. – Запоріжжя, 2009. – Ч. 1. – С. 51–53.

19. Сирота І. М. Право пенсійного забезпечення в Україні. – К., 1998. – 408 с.

20. Ярошенко І. С. Організаційно-правові форми соціального захисту людини і громадянина в Україні: Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2006. – 219 с.

21. Стаховська Н. Соціальне забезпечення чи захист // Предпринимательство, хозяйство и право. – 2000. – № 8. – С. 52–57.

22. *Социальная работа и здравоохранение: 200 основных терминов по-английски и по-русски* / Под ред. Н. С. Григорьевой. – М., 1996.

23. *European social Policy Forum*. – Brussels, 24–26 June. 1998. Summary report / Ed. by M. Carley. – № 29, 28, 38.

24. Клівіденко Л. М. Перспективи розвитку соціального захисту населення // Соціальна економіка та соціальна політика. – 2003. – № 2–3. – С. 188–190.

25. *Социальная защита населения*. – М., 1992.

